

*кандидат філологічних наук,
докторант кафедри української
літератури і компаративістики
Інституту філології
Київського університету імені
Бориса Грінченка*

У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНЦЕПТ «УКРАЇНА» В ЕПІСТОЛЯРІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Фундаментальні підходи у гуманітарному дискурсі визначають координати теоретико-методологічного простору літературознавчої науки. Сучасні дослідження епістолярію стикаються з необхідністю вирішення проблеми формування власних стратегій і практик, низкою гносеологічних питань, окресленням методологічної складової, адже специфіка гуманітаристики полягає не тільки у синтезі різноманітних методологічних підходів, але й у спробі подолати суперечності між поясненням і розумінням, створенні якісно нової парадигми у контексті логіки наукового пізнання. Сьогодні перспективними є дослідження, в яких здійснюється семіотичний підхід до вивчення об'єкту, зокрема епістолярію української інтелігенції, що і зумовлює актуальність запропонованої статті.

Розглядаючи різні концептуальні підходи до проблеми семіотики необхідно враховувати їх сполученість із суміжними науковими напрямками – філософським, соціологічним, соціально-психологічним тощо, але найперше треба зосередитись на багатогранності поняття «семіотика». Термін семіотика походить від грецького слова *σημείον* – «знак», яке вживалося при позначенні того, що тимчасово відсутнє і недоступне погляду. Поняття «семіотика» (*semiotic*) грецькі стоїкі запозичили з медицини, яка трактувала діагноз і прогноз як знакові процеси, саме тому її можна вважати наукою про знакові системи різної природи. Одним із перших термін «семіотика» ввів у науковий обіг англійський філософ Джон Локк у трактаті «Досвід про людський розум»; завдання науки про знакові системи, за визначенням ученого, полягає у розгляді природи знаків, «якими розум користується для розуміння речей або для передачі своїх знань іншим» [1, с. 695].

Загальні принципи семіотики як «науки про знаки» були сформовані одночасно і незалежно у роботах Ч. Пірса і Ф. де Соссюра на основі спостережень над природою мови, причому перший прагнув до створення особливого варіанту математичної логіки, а другий – до визначення предметної галузі різних знаків як об'єктів нової науки, яку він назвав семіологією. Спочатку термін «семіотика» використовувався для формальної, логіко-математичної субстанції, а змістова, предметна за європейською традицією іменувалася семіологією; пізніше обидві назви вживалися як синоніми. На інтегрований характер семіотики вказано у працях відомих науковців – Ч. Пірса [2], Ч. Морріса [3], Ф. де Соссюра [4], Р. Барта [5], У. Еко [6], Ю. Лотмана [7], Ю. Крістєвої [8] та ін. На нашу думку, епістолярій є особливою знаковою системою, в якій закодовано інформацію, що потребує декодування. Мета статті – дешифрувати смислове наповнення листів, визначити відтінки, асоціації концепту «Україна» з погляду відображення реалій тогочасного суспільно-культурного життя, з'ясувати взаємозумовленість зафіксованих оцінок та особливостей національної ідентичності тогочасної інтелігенції.

Термін «концепт» входить до кількох гуманітарних терміносистем – когнітивної психології, лінгвістики, культурології, філософії, літературознавства та ін., проте його трактування містить спільне смислове навантаження. Отже, концепт – це одиниця ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної у людській психіці [9, с. 91-92]; акт «схоплювання» смислів речі (проблеми) в єдності мовного висловлювання [10]; це як би згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини [11, с. 40]; «об'єкт ідеального світу, що має ім'я і відображає культурно-зумовлене уявлення людини про світ» [12, с. 47]; об'єктивно існуюче у свідомості людини перцептивне-когнітивне-афективне утворення динамічного характеру на відміну від понять і значень як продуктів наукового опису (конструктів) [13, с. 39]; «найзагальніша, максимально абстрагована, але конкретно репрезентована ідея (мовної) свідомості, що зазнала когнітивної обробки «предмета» у сукупності всіх валентних зв'язків, зазначених національно-культурним маркуванням», «свого роду згорнутий глибинний «сєнс предмета» [14, с. 268-269]; результат-замінник множини предметів одного й того ж виду, який узагальнює смислові ознаки, а не самі предмети [15, с. 267]. На думку С. Аскольдова-Алексєєва, ланцюжки концептів утворюють образні комунікативні системи, які характеризуються відкритістю та динамічністю [15, с. 268].

Творча спадщина інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ століть охоплює не тільки художні твори, але й глибинну епістолярну спадщину. Листування виступає не просто актом комунікації, способом передачі інформації, а й шляхом духовного спілкування на відстані. Лист слугує не лише засобом особистого спілкування, але й ознайомлення із суспільним життям, громадськими думками, настроями. Під час опрацювання листів означеного періоду збережено правопис, лексичні звороти, ідіостилю авторської мови епістолярію, що дає змогу максимально відтворити та відчутти національні маркери.

І. Франко у листі до Е. Ожешко від 13 квітня 1886 року зазначав, що тогочасна інтелігенція прагнула розбудити любов до України, домагалась «практичної оборони інтересів народу на полі економічних і соціальних,

домагалось служби інтелігенції для інтересів робочого люду, у літературі реального зображення життя того люду і тої інтелігенції і ширення правдивої, розумної освіти між людом і інтелігенцією» [16, с. 57]. Увага творчої інтелігенції та її потенціал спрямовувались на здобуття права української мови і літератури на існування, тому природним постає питання культури читання українських книжок на селі. У листі від 1907 року Дмитро Загоруйко, вчитель народної школи із села Добровеличкова Херсонської губернії звертався до Бориса Грінченка з проханням підібрати українські книжки для дітей 10-14 років: «починаючи з Вашіх казок віршом і кончая збірничком для дітей «Вінок» і таких, як напр. «Мале та розумне» і др. там якіх самі знаєте. Буду Вам дуже і дуже вдячний» [17, 1 арк.].

Покоління українських діячів не сумнівалося щодо власної національної приналежності, тому максимально спрямовували творчі сили на удосконалення культурних конотацій. У листі від 25 квітня 1907 року Д. Загоруйко просить Бориса Грінченка подивитися його роботу під назвою «Завтра визнаю» і сказати чи за свою справу взявся: «Хтілось, знаєте, те, що думається, на бомагу перенести, та не знаю, чи вдачно?» [18, 1 арк.]. Далі зазначено, що під час прочитання одразу видно «руку майстра», тому: «як будете критикувати, то не кажіть, пожалуста «старайтеся, може що й буде». Як робиш, то будь паном своєї роботи. А ні, то-ні. Як здатен чоловік до чого, то видко зразу. То Ви в кінці кінців скажіть прямо – чи за свое я взявся діло, чи ні? Чи добре написано, чи погано? А як «старайтеся – може що й вийде», то це буде похоже на жабу, що думала зрівнятися з волем. А я цього не хочу. Як не в свое я діло суну носа, то буду шукати другої роботи. Хоча писати й хочеться, но це може бути тільки проста претензія на якогось там писаку, бо їх тепер розплодилось не мало. Як тільки й я із цих дядів – то вірте – не буду пачкати бомаги [18, 1-2 арк.].

Особистість письменника яскраво віддзеркалює певний культурно-творчий контекст і саме тому він стає персонажем епохи, соціальне і духовне життя якої відтворюється в його долі. Цілком закономірним є прагнення тогочасної інтелігенції максимально відтворити маловідомі біографічні «прогалини» знакових постатей. Професор Р. Заклинський у листі до Бориса Грінченка від 5 лютого 1901 року повідомляє про підготовку до написання біографії Опанаса Марковича і звертається з проханням допомогти з'ясувати певні відомості, які ще не були надруковані: «Є часи про котрі нема нігде ані слова згадки. От прим. про побут его в Орлі, в Чернигові р 1852, в Києві (є дешо), в Немирові нема нічого. Здаєся, що про давніші часи позабували люди, але немирівські часи моглиби опистати его ученики бувші» [19, 1 арк.].

Листи засвідчують проблеми передруку автентичних українських творів, адже друкувалося дуже мало і не завжди якісно. У листі 1909 року М. Ішуніна писала до М. Грінченка: «Певно Ви маєте примірник «Козаків та турків» Драгоманова Просвітянське видання. Позичте нам для друкарні, бо ніде не можемо роздобути а Криничанське видання не хочемо давати в друк» [20, 1 арк.]. Як засвідчує лист М. Зімбалевського до М. Грінченка, інтелігенція також вдавалася і до російськомовних видань, прагнучи навіть через «московську» мову розповсюджувати творчі доробки українських письменників: «Звертаюсь до Вас з великим проханням дозволити мені переложити на російську мову оповідання Вашого покійного чоловіка «Сам собі пан» в «Неделя Современного Слова», або в другому щотижневику з таким ще напрямком» [21, 1 арк.].

Серед масиву епістолярних текстів виокремлюються національно-культурні сентенції. У листі І. Зборовського до Б. Грінченка від 20 листопада 1906 року фокусується увага на спорудженні музею та пам'ятника Тарасу Шевченку. У розлогій формі І. Зборовський аргументує своє бачення уславлення національного поета: «мені здається, що Україна, ставляючи пам'ятника Шевченкові, повинна б залишити втоптану стежку – ставити мідного чи инчого божка який не приносить ніякої реальної користі. Ім'я цієї великої людини треба б звязати з культурною інтситуцією, як радив відразу д. Левіцький, а щоб задоволити і «божкохвальців» перед будинком можна поставити постать поета. Це на мою думку був би національний пам'ятник і гроші б, замість витратити на тисячі пуд бронзи (мертвої!) пішли б на живе діло. Кажу мертвої, бо щоб мати живого бронз. Шевченка треба талановитих різьбярів. А деж вони в нас?» [22, 1 арк.]. Далі у листі І. Зборовський зазначає, що деякі культурні діячі звернули увагу на пам'ятник Міцкевича як приклад, хоча «пам'ятник це дорогий і «голосний», але чого він варт – треба лишень подивитись на него. Він відповідає всім вимогам Варшавських перекупок і провінціальних гречкосіїв. Я б щиро радив людям, які порядкують цим святим громадським ділом, познайомитись з сумною історією пам'ятника Міцкевича. І звернути особливу увагу на голос який подавав в своїм часі один з кращих критиків і естетиків не лиш польської штуки – С. Віткевич (Всі слова його справдились!)» [22, 1 арк.].

Аналіз епістолярних рефлексій дозволяє стверджувати, що однією з центральних проблем для інтелігенції виступає духовний саморозвиток зокрема та освіченість людей у цілому. У листі від 20 липня 1906 року І. Зборовський повідомляє Б. Грінченку про намір дати дружині освіту, але лише самостійно і українською мовою – вона вже читає і пише, час братися до граматики, історії, географії, математики, природознавства: «Тай от звертаюся до Вас, будь ласка порадьте які потрібні підручники для початкової науки, де їх достать, а як Ваша ласка то дайте мені програму (розуміється не друковану а Вашу) раціональної науки. За це будем Вам обоє вдячні навіки, та щей при першій нагоді постараюсь набрати селянських дітей щоб і їх відразу навести на добру дорогу» [23, 1 арк.].

Концепт «Україна», що епістолярно репрезентований інтелігенцією, ретранслює світоглядно-національні позиції освічених людей того часу: низка листів наповнена фактами взаємодопомоги у розвитку «української» справи. Відомо, що Борис Грінченко укладав «Словарь української мови» і його соратники допомагали у цій справі. У листі від 20 липня 1906 року І. Зборовський пише до Б. Грінченка: «Повідомте чи не здадуться Вам де які рідко вживані слова до нового укр. словаря котрий редагуєте, бо маю невеличкий запас зібраних переважно в с. Кирничках, под. губ. болтевсь. Пов.» [23, 2 арк.]. У наступному листі І. Зборовський сповіщає Б. Грінченка, про те, що відповідно до вказівки окреслені слова він переписав і посилає, хоча впевнений, що даремно їх переписував,

адже всі вони десь вже відомі: «Будь ласка, як коли будете мати час – напишіть про се то буду знати чи варт і далі збирати чи залишити, і напишіть чи словарь є вже в продажу і де його можна дістати, бо без словаря дуже скрутно приходиться, а инчого не хтілося купувати, бо чув що цей найлучший зо всіх» [24, 1 арк.].

Наступні кореспонденції засвідчують важливість духовного розвитку людей на селі. І. Зборовський 12 жовтня 1906 року писав Б. Грінченку про бажання селян дізнатися якомога більше про форму землі, її «моделі»: «Отже було б дуже корисно що б Комісія зхотіла видати недорогі глобуси і географічні атласи. Я гадаю що це не так вже й дорого коштувало б, а без мап географічні книжки принесуть лишень пів користі. Чи не можна б робити глобусів із глини, означаючи частини світа відповідними поливами. Такий майстер як д. Каленик Масюк потрапив би це зробити і глобус коштував би 30-40 к.» [23, 1-2 арк.]. Далі знаходимо інформацію про створення видавничої комісії, тому І. Зборовський пропонує деякі уточнення щодо відділів, які на його думку обов'язкові для друку українських текстів: «у програмі бракує, на мою думку, важного відділу: 1) історії культури. Як раз я тепер лагоджу популярну історію культури і маю надію скінчити роботу до січня» [23, 2 арк.].

Своєрідність аналізованих листів оприявнює пошук національної ідентичності, листи привідкривають окремі проблемні аспекти тогочасного суспільства, а саме неосвіченість людей на селі. Полковник Г. Заяц у листі до Б. Грінченка від 23 лютого 1907 року пише про нагальну проблему просвіти на Волині, зазначає, що селяни цікавляться друкованим українським словом, але псевдо інтелігенція, на яку не бідне його містечко (лікар, слідчий, мировий посередник, два православних батюшки, писар, поліцаї та ін.), індиферентна до селянина: «Певне вона, посилаючись на такі аргументи, що «нічого не поделаіш с нашим темним мужиком» й народною читальню спонівичила так, що тільки й є у ній, що зверху таблиця з написом: «народная читальня», а у середині потрети Цара та Цариці» [25, 1 арк.]. Такі умови вразили Г. Зайця, тому він власноруч привіз сорок чисел «Ради» та декілька українських книжок: «Ви, Шановний Пане, неможите собі увявити, з якою цікавістю слухали мене земляки, (старе й мале) коли перед служенієм читав я ім: «Як жив нарід наш у старовину»» [25, 1 арк.]. Враховуючи такі обставини полковник звертається до Б. Грінченка з проханням розповісти про «Просвіту» у Києві, та як можна створити її філію, як можна «заложити» українську бібліотеку, та які книжки краще виписувати з «Просвіти» [25, 2 арк.].

Вдячним матеріалом для дешифрування національної приналежності концепту «Україна» є епістолярна спадщина представників інтелігенції кінця XIX – початку XX століть. Українська ментальність у листах постає як ретроспекція тогочасних ознак, характеристик, модусів, що оприявнюють соціальні конструювання реальності. Через «епістолярну арену» здійснюється рефлексія соціокультурної практики. Декодування епістол демонструє адресатні повідомлення та авторефлексії інтелігенції як окремої соціальної спільноти, що стала основною силою українського суспільно-культурного життя, творцем модерної національної ідентичності.

Література:

1. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме. Избранные философские сочинения. Т. 1. М.: Соцгиз, 1960. С. 695.
2. Pierce Ch. Logic as semiotic: the theory of signs. Semiotics. An introductory anthology. Ed. by R. Innis. Bloomington: Indiana university press, 1985. P. 1–23.
3. Morris Ch. Writings on the general theory of signs. The Hague, Paris: Mouton, 1971. 486 p.
4. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К.: Основи, 1998. 324 с.
5. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с фр. Сост., общ. ред. и вст. ст. Г.К.Косиков. М.: Прогресс, 1994. 616 с.
6. Eco U. A theory of semiotics. Bloomington: Indiana university press, 1976. IX. 354 p.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера. С.-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. 794 с.
8. Kristeva J. Essays in semiotics. The Hague: Mouton, 1971. X, 639 p.
9. Краткий словарь когнитивных терминов. Составители: Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. С. 91-92
10. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. М.: Мысль, 2000-2001. URL: <http://iph.ras.ru/elib/1510.html>. (Last accessed: 10.12.2017).
11. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 40.
12. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. [Пер. с англ. А.Д. Шмелева под ред. Т.В. Бульгиной]. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 47.
13. Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж, 2001. С. 39.
14. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность?. М., 2003. С. 268-269
15. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово. С. А. Аскольдов-Алексеев. Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология. М., 1997. С. 267-268.
16. Франко І. лист до Е. Ожешко від 13 квітня 1886 р. Збір. Творів: У 50 т. К., 1986. Т. 49. С. 57.
17. ІР НБУВ, ф. III спр. 38151, 1 арк.
18. ІР НБУВ, ф. III спр. 38152, 1-2 арк.
19. ІР НБУВ, ф. III спр. 38157, 1 арк.
20. ІР НБУВ, ф. III спр. III 42727, 1 арк.
21. ІР НБУВ, ф. III спр. III 42719, 1 арк.

22. IP НБУВ, ф. III спр. 38164, 1 арк.
23. IP НБУВ, ф. III спр. III 38167, 1-2 арк.
24. IP НБУВ, ф. III спр. III 38166, 1 арк.
25. IP НБУВ, ф. III спр. III 38163, 1-2 арк.

Анотація

I. ПОГРЕБНЯК. У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНЦЕПТ «УКРАЇНА» В ЕПІСТОЛЯРІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розглянуто концепт «Україна» як семиотичний знак, що містить певні коди. Досліджено, що епістолярій – особливий знаковий процес (семіозис), в якому знак фіксується і письмово засвідчується адресантом та декодується адресатом за допомогою спільного смислового поля, в якому вони перебувають. У запропонованій науковій розвідці декодовано листи представників тогочасної еліти, а саме Івана Франка, Дмитра Загорюлька, Романа Заклинського, Миколи Зімбалецького, Іполита Зборовського, Григорія Зайця та ін.

Ключові слова: семиотика, концепт, Україна, код, декодування, епістолярій, лист, інтелігенція

Аннотация

II. ПОГРЕБНЯК. В ПОИСКАХ ИДЕНТИЧНОСТИ: КОНЦЕПТ «УКРАИНА» В ЭПИСТОЛЯРИИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КОНЦА ХІХ – НАЧАЛА ХХ ВЕКОВ

В статье рассмотрен концепт «Украина» как семиотический знак, содержащий определенные коды. Доказано, что эпистолярій – особый знаковый процесс (семиозис), в котором знак фиксируется и письменно удостоверяется адресантом и декодируется адресатом посредством совместного смыслового поля, в котором они находятся. В предлагаемом научном исследовании декодированы письма представителей тогдашней элиты, а именно Ивана Франка, Дмитрия Загорюлька, Романа Заклинского, Николая Зимбалецького, Ипполита Зборовского, Григория Зайца и др.

Ключевые слова: семиотика, концепт, Украина, код, декодирование, эпистолярій, письмо, интеллигенция.

Summary

I. POGREBNIAK. IN PURSUIT OF IDENTITY: THE CONCEPT «UKRAINE» IN THE EPISTOLARY OF THE INTELLECTUALS OF THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES

The article considers the concept «Ukraine» as a semiotic sign encompassing specific codes. It is proved that the epistolary is a distinctive sign process (semiosis) wherein a sign is recorded and identified by the addresser in writing and decoded by the addressee by virtue of the common notional field where they belong. The suggested scientific proving decodes letters of representatives of the elite of those days, namely I. Franko, Dmytro Zahorulko, Roman Zaklynskyi, Mykola Zimbalevskyi, Ipolyt Zborovskiy, Hryhorii Zaiets, and others.

Key words: semiotics, concept, Ukraine, code, decoding, epistolary, letter, the intellectuals.